

СЕМАНТЫКА АФАРЫСТЫЧНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў)¹

Аналізуецца семантика афорыстических высказываний с точки зрения их отношения к действительности. На материале белорусского, русского, польского, английского и немецкого языков определяются основные семантические типы афоризмов – “закон”, “максима”, “сентенция”, “трюизм”, “грегерия”, “парадокс” и “коан”, которые описываются как лингвистические категории.

The semantics of aphorisms is analysed from the point of view of their attitude to reality. Basic semantic types of aphorisms – law, maxim, sententia, truism, gregueria, paradox and coan – are determined using Belarusian, Russian, Polish, English and German texts, and described as linguistic categories.

Афарызмы паводле зместу з’яўляюцца выказваннямі (у тым ліку і моўнымі клішэ), у якіх пэўныя сувязі паміж прадметамі, з’явамі, працэсамі і г. д. рэальнага або выдуманнага свету (або некаторыя іх уласцівасці) адлюстроўваюцца ў абагульненай форме. Паколькі ў афарызмах пазамоўная рэчаіснасць абагульняецца, таму ў іх паведамляецца не аб яе асобных, канкрэтных рэаліях, а аб іх як аб цэлых класах адпаведных аб’ектаў. А гэта значыць, што і пэўныя ўласцівасці аб’ектаў, і сувязі паміж імі (аб якіх згадваецца ў афарыстычных выказваннях) маюць таксама агульны характар, што, у сваю чаргу, прадугледжвае абавязковасць гэтых агульных уласцівасцей і сувязей для ўсіх без выключэння асобных, канкрэтных рэалій як элементаў адпаведнага класа, – інакш кажучы, “заканамернасць” згаданых уласцівасцей і сувязей як фактаў рэальнага або выдуманнага свету. Менавіта таму ў афарызмах адлюстроўваюцца законамернасці сувязей па-

¹ Даследаванне выканана пры фінансавай падтрымцы Чэшскага аддзела (Прага) Міжнароднага навуковага фонду RSS/OSSF (грант № 148-2000).

між не адзінкавымі рэаліямі (або заканамернасці іх уласціваасцей), якія існуюць аб'ектыўна ці толькі ў межах адной з магчымых (г. зн. выдуманых) рэчаіснасцей.

Заканамернасці існавання аб'ектаў рэчаіснасці і заканамернасці сувязей паміж імі, што адлюстроўваюцца ў афарыстычных выказваннях, натуральна складаюцца вельмі неаднародную сукупнасць і адрозніваюцца паводле шэрага субстанцыянальна значных параметраў. Усе заканамернасці рэчаіснасці, напрыклад, размяжоўваюцца:

(а) паводле сферы дзеяння, параўн.: бел. *Снег на куццю – грыбы на лета* (народная прыкмета) і *Кожны чалавек – гэта цэлы свет* (К. Чорны); рус. *Всему свое время* (Еклезіяст, 3, 1) і *Грибов ищут, по лесу рыщут* (прыказка, тут – у прамым значэнні)¹; польск. *Kwitną drzewia w listopadzie, zima aż do maja będzie* (народнае назіранне) і *Kto miłości nie zna, ten żyje szczęśliwy, I noc ma spokojną, i dzień nietęskliwy* (A. Mickiewicz); англ. *Red sky at night, shepherd's delight: Red sky in the morning, shepherd's warning* (прымаўка) і *Hope springs eternal in the human breast* (A. Pope); ням. *Die Architektur ist erstarrte Musik* (Goethe) і *Geld und Gut macht Mut* (прымаўка) і да т. п. (крыніцы фактычнага матэрыялу гл.: Ашукин, Ашукина [1955] 1987, Граф [1960] 1997, Даль [1861–1862] 1984, Прыказкі 1976, Янкоўскі 1960, Büchmann [1864] 1978, Księga cytatów [1975] 1998, Nowa księga przysłów 1969–1978, Ridout, Witting 1969, The Oxford Dictionary [1941] 1996);

(б) паводле ўмоў і форм праяўлення, параўн.: бел. *Кіньма сваркі і звадкі* (Я. Купала) і *Гусі нізка – зіма блізка* (прымаўка); рус. *Чужая душа – потемки* (прымаўка) і *Твори, выдумывай, пробуй* (В. Маяковский); польск. *Kiedy luty, obuj buty* (прымаўка) і *Samotność lubią tylko głupcy lub tędrzy* (H. Sienkiewicz); англ. *There is no royal road to learning* (прымаўка) і *Laugh and the world laughs with you, weep and you weep alone* (E.W. Wilcox); ням. *Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt* (K. Marx “Zur Kritik der politischen Ökonomie”, Vorwort) і *Mit den Ohren such dir eine Frau, nicht mit den Augen* (прымаўка) і да т. п.;

(в) паводле ступені неабходнасці, параўн.: бел. *Лугай абуха не пераб'еш* (прыказка) і *Гордасць – таксама, мабыць, жаночае хараство* (Я. Скрыган); рус. *Ничто не вечно под Луною* (Н. Карамзин) і *Не знаешь, где найдешь, где потеряешь* (прымаўка); польск. *Co było, to nie wróci* (прымаўка) і *Litera prawa powinna być włączona do alfabetu* (S.E. Lec); англ. *One cannot be in two places at once* (прымаўка) і *A things of beauty is a joy for ever* (J. Keats); ням. *Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, Der täglich sie erobern muß* (Goethe “Faust”) і *Von einem Streiche fällt keine Eiche* (прыказка) і да т. п.;

(г) паводле адпаведнасці рэальнаму парадку рэчаў у свеце, параўн.: бел. *І дурань ведае, што ў нядзелю свята* (прыказка) і *Рупная пчала Умее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак* (М. Багдановіч); рус. *Лошади едят овес и сено* (А. Чехов) і *Хоть яловая, а телись* (прыказка); польск. *Nie ma róży bez cierni (kolców)* (прыказка, якая можа ўжывацца і ў прамым сэнсе) і *Zdarza się, że haczyk zostaje połączony razem z rybakim* (S.E. Lec “Myśli nieuczesane”); англ. *He who denies all confesses all* (прымаўка) і *A rose by any other name would smell as sweet* (W. Shakespeare); ням. *Die Arbeit hat den Menschen geschaffen* (< “...sie [*die Arbeit*] hat den Menschen selbst geschaffen”, F. Engels “Dialektik der Natur”) і *Wer sein Weib schlägt, dem bessert Gott die Nahrung* (прымаўка) і да т. п.

¹ Пад прыказкамі тут і далей разумеюцца народныя афарызмы, якія ўжываюцца альбо толькі ў алегарычным сэнсе, альбо адначасова і ў пераносным, і ў прамым значэнні, а пад прымаўкамі – народныя афарызмы, якія маюць толькі прамы сэнс (безадносна магчымага пераасэнсавання іх асобных кампанентаў).

У залежнасці ад гэтага можна вылучыць больш-менш аднародныя групы афарыстычных выказванняў, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці рэчаіснасці пэўных разнавіднасцей, альбо адпаведныя семантычныя тыпы афарызмаў.

Найперш усе заканамернасці рэчаіснасці размяжоўваюцца па сваёй несупярэчнасці vs. супярэчнасці існуючаму ў рэальным свеце (або ў адной з выдуманых рэчаіснасцей) парадку рэчаў. Адпаведна гэтаму ўсе афарызмы можна дыферэнцыраваць паводле зместу на не супярэчныя і супярэчныя рэчаіснасці. Параўн.: бел. *Каб сонца заслانیць – вушэй асліных мала* (К. Крапіва) і *Усялякае бывае: жук рыкае, а карова лятае* (прымаўка); рус. *Пар костей не ломит* (прымаўка) і *Сильнее кошки зверя нет* (И. Крылов); польск. *Nikt się mistrzem nie rodzi* (прымаўка) і *Kto się kochał sto razy, ten nie zna miłości* (W. Szymanowski); англ. *Nothing seek, nothing find* (< *Seek, and ye shall find*, "The Bible", Matthew, 7, 7, Luke, 11, 9) і *Tomorrow never comes* (прыказка, якая ў пераносным сэнсе азначае 'Не трэба свае справы адкладаць на будучыню', паводле Ridout 1969, prov. 692) і да т. п.

Не супярэчныя рэчаіснасці афарызмы можна размежаваць на дзве вялікія групы паводле істотнасці vs. неістотнасці, неабходнасці vs. выпадковасці і рэгулярнасці vs. нерэгулярнасці праяўлення адлюстраваных у іх заканамернасцей рэчаіснасці.

Першую групу складаюць афарызмы, якія абазначаюць тыя заканамернасці рэчаіснасці, што характарызуюцца адначасовай наяўнасцю ўсіх названых прыкмет свайго праяўлення, г. зн. абсалютнай намалагічнай сілай ("законы"). Фармальна-структурным паказчыкам размежавання афарызмаў па іх семантыцы на "законы" і "не законы" з'яўляецца немагчымасць кантрарных перафразаванняў першых без страты імі значэння праўдзівасці. Параўн.: бел. *Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрай рэчкай уплывае* (Я. Колас) і *Назад прыйдзе хваля тая, што з быстрай рэчкай уплывае (?!)*; англ. *You cannot get a quart into a pint pot* (прыказка, тут – у прамым значэнні) і *You may pour a quart in a pint pot (?!)* і да т. п.

Другую групу складаюць афарызмы, у якіх адлюстраваны намалагічна адносныя заканамернасці, што характарызуюцца толькі тымі ці іншымі з трох згаданых вышэй прыкмет свайго праяўлення ("не законы"). Параўн.: рус. *В споре рождается истина* і *В споре не рождается истина* (абодва афарызмы не маюць намалагічнага зместу); польск. *Kto nie dotknął ziemi ni razu, Ten nigdy nie może być w niebie* (A. Mickiewicz) і *Kto dotknął ziemi, Ten może być w niebie* (ні тое, ні другое выслоўе не мае сілы закону) і да т. п.

Усе заканамернасці рэчаіснасці, якія не маюць сілы закону, можна дыферэнцыраваць па сваёй непрыналежнасці vs. прыналежнасці да глабальных або значных, істотных толькі ў жыцці чалавека праяўленняў упарадкавання свету. Афарызмы, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці першага тыпу, можна вызначыць як "грыгерыі" (< ісп. *greguería*, паводле Gomez de la Serna 1955). Параўн.: бел. *Няма лепшай рэчы, чым свінныя плечы* (прымаўка), *Выбачайце, калі ласка* (А. Макаёнак); рус. *Коса – дзвюх краса* (прымаўка), *Путь к сердцу мужчины лежит через его желудок* (прымаўка), *Привычка свыше нам дана* (А.С. Пушкин); польск. *Bez soli tak jak bez chleba* (прымаўка), *Nie rób z tata wariata, a z mamy panoramy* (прыказка), *Zegar nie je, nie pije, a jednak bije* (прыказка), *Głos odradza się cudownie, Gada w echu dusza gór* (J. Łuszczewska); англ. *The tongue ever turns to the aching tooth* (у прамым сэнсе), *Win at first and lose at last* (аб азартных гульнях), *What's yours is mine, and what's mine is my own* (← *What's mine is yours, and what is yours is mine*, W. Shakespeare "Measure for Measure") і да т. п.

Афарызмы-"не грыгерыі" можна размежаваць, у сваю чаргу, на "трызімы" і "не трызімы" паводле прадстаўленасці vs. непрадстаўленасці адлюстраваных у іх заканамернасцей рэчаіснасці ў шэрагу тых з'яў, веданне якіх

складае базавыя (гэсп. абавязковыя для кожнага) уяўленні чалавека аб самім сабе і навакольным свеце. Параўн.: бел. *Калі курэц, то насі люльку і тытунец* (прымаўка) і *Трэба дома бываць часцей, Трэба дома бываць не гасцем* (Р. Барадулін); рус. *Палка о двух концах* (прыказка, тут – у прамым сэнсе) і *Есть упоение в бою и бездны мрачной на краю* (А.С. Пушкин); польск. *Co żyje, umrzeć musi* (прымаўка) і *Samotność mędrców mistrzyni* (A. Mickiewicz); англ. *Christmas comes but once a year* (прымаўка) і *The proper study of mankind is man* (A. Pope) і да т. п.

Афарызмы-“не трызмы” можна дыферэнцыраваць на “максімы” і “сентэнцыі” паводле залежнасці vs. незалежнасці форм і ўмоў праяўлення (або існавання) адлюстраваных у іх заканамернасцей рэчаіснасці ад паводзін чалавека, пэўнай паводзінскай рэакцыі.

Фармальна-граматычнае адрозненне “максім” і “сентэнцый” заключаецца ў тым, што першыя па сваёй сінтаксічнай структуры могуць быць толькі імператывнымі сказамі. Параўн.: бел. *Вучыся, нябожа, вучэнне паможа* (Я. Купала), *Будзем сьвяць, беларусы!* (П. Броўка), *Еш, пакуль рот свеж* (прымаўка), *Не падганяй, бо не вельмі паедзеш* (прыказка), *Ліхая трава з поля вон* (прыказка), *Чаго не ясі, таго ў рот не нясі* (прыказка); рус. *Куї железо, пока горячо* (прыказка), *Сейте, разумное, доброе, вечное* (Н. Некрасов); польск. *Miej serce i patrzaj w serce!* (A. Mickiewicz), *Nie bądź licha (diabła), kiedy śpi* (прыказка), *Pracuj, nieboże, a Bóg ci dopomoże* (прымаўка); англ. *Don't put all your eggs in one basket* (прыказка ў значэнні ‘Не трэба спадзявацца толькі на нешта адно’), *Know your own faults before blaming others for theirs* (прымаўка), *Hitch your wagon to a star* (R.W. Emerson) і да т. п.

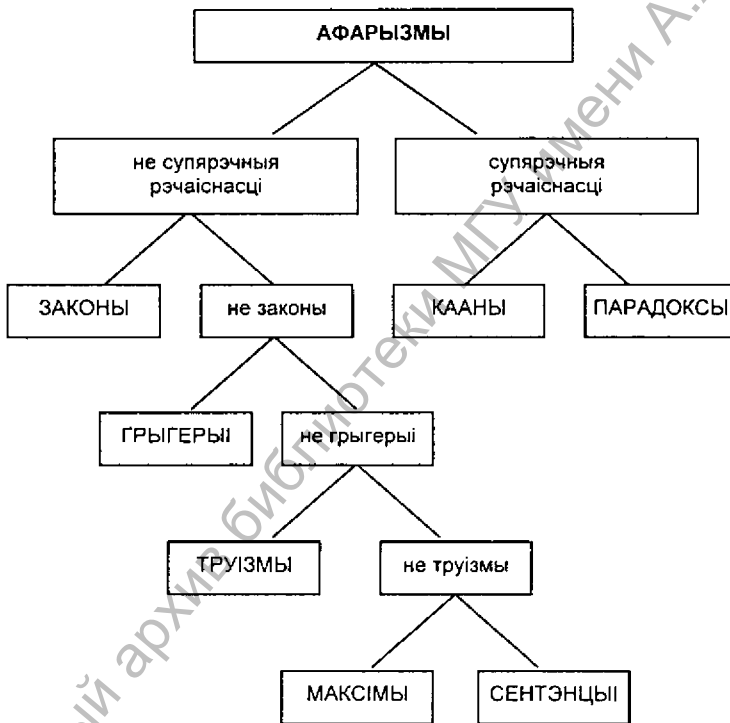
Афарызмы-“сентэнцыі” паводле адлюстравання заканамернасцей фізічнай прыроды свету або сацыяльнай ці духоўнай прыроды чалавека размяжоўваюцца адпаведна на “сентэнцыі прыродазнаўчага зместу” і “сентэнцыі антрапацэнтрычнага зместу”. Параўн.: бел. *Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (Я. Колас); *Канюшына – каню сіла* (прымаўка); *Калі дзіця ў калысцы падсвеціць месяц, яно доўга не будзе спаць* (прымаўка); рус. *Счастливые часов не наблюдают* (А.С. Грибоедов); *Бумага все стерпит* (прыказка); *Стерпится – слюбится* (прымаўка); польск. *Każdy człowiek nosi w sobie jakąś swoją tragedię* (H. Sienkiewicz); *Gdzie jest strach, tam i wstyd* (прымаўка); *Gdy woda zimą huczy, to na wiosnę mróz dokuczy* (народная прыкмета); англ. *Kind hearts are more than coronets* (A. Tennyson); *A cat has nine lives* (прымаўка); *Possession is nine points of the law* (сучасная англійская прыказка ў значэнні ‘Само па сабе валоданне – гэта ўжо валоданне пэвам уласнасці’); ням. *Grau, teuher Freund, ist alle Theorie, Und grün des Lebens goldner Baum* (Goethe “Faust”); *Der Schlaf ist halber Tod* (прымаўка) і да т. п.

Усе афарызмы, якія паводле зместу супярэчаць рэчаіснасці, можна дыферэнцыраваць на “парадоксы” і “каананы” ў залежнасці ад магчымасці vs. немагчымасці вызначэння адлюстраваных у іх заканамернасцей з пункта гледжання рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння свету.

Дыферэнцыйнай прыкметай семантыкі афарызмаў-“парадоксаў” з’яўляецца тое, што яны не падпадаюць дакладнаму вызначэнню паводле лагічнай праўдзіваснасці (г. зн. іх немагчыма адназначна кваліфікаваць як праўдзівыя або як непраўдзівыя). Параўн.: бел. *Хваробы лечаць і атрутамі* (М. Багдановіч), *Добры фурман адразу воз перавярне* (прыказка), *Кажан нежанаты б’е жонку, а бяздзетны – дзеці* (прыказка); рус. *Вместе тесно, а врозь скучно* (прымаўка), *Говорят, что кур доят* (прыказка), *Дела не делай, а от дела не бегай* (прымаўка), *И невозможное возможно* (А. Блок), *И то бывает, что овца волка съедает* (прыказка), *Подальше положишь, поближе возьмешь* (прыказка); польск. *Kto pali, ten Boga chwali* (прымаўка), *Jak*

baba zła, to porządek w domu ma (прымаўка), *Pretensja do garbatego, że ma dzieci proste* (прыказка), *Pierwszym warunkiem nieśmiertelności jest śmierć* (S.E. Lec); англ. *A Jack of all trades is master of none* (прымаўка), *Everybody's business is nobody's business* (прымаўка), *If you want peace, prepare for war* (< лац. *Si vis pacem, para bellum*, Flavius Vegetius Renatus, "Epitoma rei militaris", Prologus, 13, 3), *He who goes against the fashion is himself its slave* (L.P. Smith) і да т. п.

Афарызмы-"кааны" не з'яўляюцца фармальна нелагічнымі, як "парадоксы", яны бессэнсоўныя, таму што іх змест знаходзіцца за межамі разумнага і прыныпова невытлумачальны па-за сферай кагнітыўнага бессэнсоўнага (у дээн-будызме "каанамі" называюцца загадкі, якія не маюць адгадак). Аднак з пункта гледжання свайго аўтара кожны "каан", безумоўна, мае пэўны рацыянальны сэнс, паколькі якой бы бессэнсоўнай не здавалася нам тая ці іншая фраза, трэба пагадзіцца з тым, што спантанна мы ўсё ж не можам мысліць нічога нелагічнага, паколькі ў адваротным выпадку мы павінны былі б увогуле нелагічна мысліць.

Класіфікацыя афарыстычных выказванняў паводле іх асноўных семантычных тыпаў

Моўныя афарызмы-"кааны" функцыяніруюць, як правіла, у пераносным значэнні, сапраўдная матывіроўка якога вельмі часта "схавана" ў бессэнсоўным спалучэнні паняццяў і вобразаў "каана". Параўн.: бел. *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (Я. Колас), што бессэнсоўна па-за кантэкстам аўтарскага ўжывання гэтага крылатага выразу (ацэнкі безвыніковага палявання на зайцоў з прымяненнем шуму пры іх загоне на паляўнічага), *Папраў казе хвост, Чакай Пятра – сыру з'ясі, Што ні год, то ўдод* (прыказкі); рус. *Дважды два – стеариновая свечка* (И. Тургенев); *Год прожил – рог нажил, два проживешь – второй наживешь, Оборотись, поросся, в рыбу карася, По одежке протягивай ножки, Семь верст до небес и все лесом* (прыказкі); польск. *Szczęście trzeba rwać, jak świeże wiśnie* (W. Jaszczbiec), *Pierwsze koty za płoty* (прыказка); англ. *Don't take your harp to the party* (прыказка ў значэнні 'Не размаўляй у кампаніі на адну і тую ж тэму'), *Every cloud*

has a silver lining (прыказка ў значэнні 'Няма такога дрэннага, у якім нельга было б знайсці нешта добрае'), *Every family has a skeleton in the cupboard* (прымаўка, у якой гаворыцца, што 'Кожная сям'я мае свой сакрэт'), *Footprints on the sands of time are not made by sitting down* (< H.W. Longfellow); *Give a dog a bad name and hang him* (прыказка ў значэнні 'Хлуслівыя абвінавачванні псуюць добрае імя'), *It is no use spoiling the ship for a ha'p'orth of far* (прыказка, якая азначае 'Не варта эканоміць на дробязях'), *There are wheels within wheels* (прыказка ў значэнні 'Кіруе той, каго не бачна'), *The child is father of the man* (J. Milton) і да т. п.

У адзінкавых выпадках сустракаюцца парэміі "кааны" з прамой матывіроўкай агульнага значэння. Параўн.: рус. *Сын – дед самому себе* (уст.), што азначае "Саракагадовая жанчына пайшла замуж за дваццацігадовага мужчыну, бацька якога ажаніўся з дачкой першай: народжаны ад першай пары сын – дзед самому сабе" (Даль [1861–1862] 1984, I, 309).

Прапанаваная класіфікацыя афарыстычных выказванняў па іх асноўных семантычных тыпах (паводле адносінаў афарызма да рэчаіснасці) з'яўляецца іерархічна ўпарадкаванай і можа быць прадстаўлена ў выглядзе дыхатамічнай схемы (гл. малюнак).

ЛІТАРАТУРА

- Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова: (Литературные цитаты. Образные выражения) [1955]. 4-е изд., доп. М., 1987.
- Граф А.Е. Словарь немецких и русских пословиц и поговорок [1960]: Более 6000 единиц. СПб., 1997.
- Даль В.И. Пословицы русского народа [1861–1862]: В 2 т. М., 1984.
- Прыказкі і прымаўкі: У 2 кн. / Склад. М.Я. Грынблат. Мн., 1976.
- Янкоўскі Ф. [М]. Крылатыя словы і афарызмы: (З беларускіх літаратурных крыніц). Мн., 1960.
- Büchmann G. Geflügelte Worte [1864]. Neue Ausg. München; Zürich, 1978.
- Gomez de la Serna R. Total de gregueries. Madrid, 1955.
- Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku [1975] / Ułoż. przez P. Hertza i W. Kopalińskiego. 2-e wyd. Warszawa, 1998.
- Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: T. I–IV / Red. J. Krzyżanowski. Warszawa, 1969–1978.
- Ridout R., Witting C. English Proverbs Explained. London, 1969.
- The Oxford Dictionary of Quotations [1941] / Ed. by A. Partington. London, 1996.

Паступіў у рэдакцыю 29.04.2003.

Яўген Яўгенавіч Іваноў – старшы выкладчык кафедры рускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова.